

Д.М.ТИТАРЕНКО *

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ДОНБАСІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Характеризуються сутність та особливості культурного життя на території Донбасу в період нацистської окупації. Розглядаються основні інституційні й позаінституційні його прояви, діяльність театральних установ, бібліотек, музеїв, осередків національно-культурної організації «Просвіта», висвітлюються роль і місце в духовному житті населення свят, пам'ятних дат, найбільш типових комеморативних практик. Звернуто увагу на роль друкованої пропаганди, кінематографа та радіомовлення як засобів формування картини світу, популяризації певних культурних стереотипів.

Ключові слова: Донбас, Україна, військова адміністрація, нацистська окупація, культурне життя, пропаганда.

Незважаючи на те, що історія Другої світової наразі перебуває у центрі уваги вітчизняних дослідників, характеризується появою та боротьбою інколи абсолютно діаметральних поглядів стосовно перебігу війни, дій різних політичних акторів, суспільних реакцій та стратегій поведінки і виживання пересічної людини в умовах воєнного лихоліття, низка проблем поки що належного висвітлення не знайшла. Одна з них пов'язана з особливостями проявів культурного життя під час нацистської окупації, особливо в тих регіонах України, які й напередодні війни відзначалися багатомірністю культурних процесів. До їх числа, безумовно, належав і Донбас. На характер та параметри культурного життя тут не міг не вплинути цілий комплекс соціально-економічних, політичних та етнодемографічних чинників – висока питома вага російського й російськомовного населення, поліетнічний склад мешканців, значний рівень урбанізації, бурхливість міграційних, соціокультурних та економічних процесів 1920–1930-х рр., що мало наслідком наявність тут значної кількості людей із різним, часто діаметрально протилежним ставленням до режиму. Свою роль відігравали й політичні фактори, які проявилися вже під час окупації – доволі високий рівень лояльності до радянської влади частини населення, у тому числі інтелігенції, діяльність на території регіону не лише радянського підпілля й партизанів, але й українських націоналістів, які намагалися поширити свій вплив на всі сфери громадського життя, також і культурну, близькість лінії фронту, що суттєво впливало на настрої та очікування. Перебіг культурних процесів на Донбасі не в останню чергу зумовлювався тим, що весь час окупації він входив до зони військової адміністрації, де суспільні процеси характеризувалися певною специфікою.

* Титаренко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Кривий Ріг)

E-mail: titarenko_tit@ukr.net

Слід зазначити, що деякі аспекти означеної проблематики певною мірою вже знайшли відображення в українській та зарубіжній історіографії¹. Водночас складність і трагічність процесів, що відбуваються зараз у регіоні, високий рівень політичної інструменталізації подій Другої світової й, зокрема, німецько-радянської війни як її складової, роблять необхідним їх більш детальний аналіз в антропоцентричному вимірі на базі не лише українських, але й зарубіжних архівних джерел, матеріалів усної історії.

Культурне життя на Донбасі в контексті ідеології війни

В основу політики, що реалізовувалася на окупованій території у сфері культури, було покладено іманентно притаманні нацистській ідеології принципи расової та культурної зверхності німців, тези про неповноцінність, відсталість і культурну неспроможність слов'ян. Саме нацистські ідеологеми значною мірою легітимізували численні факти конфіскації та пограбування культурного надбання українського народу.

За цих умов ключовими чинниками, які визначили можливості прояву культурного життя на Донбасі, стали прагнення окупаційної влади створити належні умови для відпочинку військовослужбовців вермахту, максимально забезпечити спокій і стабільність у своєму тилу; намагання мешканців шляхом роботи в культурницьких інституціях знайти джерело одержання засобів для існування, а також використати будь-які легальні можливості для задоволення своїх духовних запитів. Регулювали й санкціонували прояви культурного життя органи військової адміністрації, підрозділи пропаганди, штаби військових частин, структури оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга. Можливість хоча й мінімального функціонування культурної сфери було забезпечено завдяки позиції органів місцевого самоврядування, які займалися не лише створенням елементарних матеріальних умов існування закладів культури й освітніх установ, але в багатьох випадках і визначенням змісту їх діяльності.

Важливе місце в налагодженні роботи установ культури належало ініціативі працівників бібліотек, музеїв, архівів, театрів, зацікавлених в одержанні засобів до існування, а, отже, у роботі, ентузіастів, відданих справі збереження історико-культурної спадщини. Певну роль в ініціюванні проявів культурного життя відігравали також і члени Організації українських націоналістів, які прибули на схід України, представники проукраїнськи налаштованої місцевої громадськості, для яких робота культурницьких осередків відкривала

¹ Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001. – С.38–68; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев; передм. Г.Немирі. – К., 2002. – С.394–398; Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – С.135–165; Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006. – С.77–116; Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Известные и неизвестные страницы истории. – Донецк, 2008. – С.138–149; Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – Донецьк, 2010. – С.254–255, 299–301; Penter T. Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. – Essen, 2010. – С.249–268 та ін.

можливості легального впливу на свідомість місцевого населення, здійснення українізаційних заходів.

Територія Донбасу, перебуваючи весь час окупації у складі зони військової адміністрації, стала ареною здійснення впродовж двох років специфічного інтеркультурного діалогу, який реалізовувався двома ключовими дійовими особами – окупантами в особі військовослужбовців вермахту та місцевим населенням. «Образ ворога», що склався у свідомості німецького вояка під впливом ідеологічної індоктринації, як одну зі складових включав формування відчуття переваги, у тому числі культурної, щодо місцевого населення. Багато солдатів, оброблені нацистською пропагандою, уявляли себе учасниками ідейного «хрестового походу», покликаного захистити європейську цивілізацію та німецьке суспільство. Негативне ставлення до більшовизму перетиналося з глибокою неприхованою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого, «тубільного» населення, відвертим нехтуванням його культурою. Поведінка німецьких військовослужбовців зумовлювалася не лише насаджуваними нацистською пропагандою расовими стереотипами та ідеологічними штампами, але й власними спостереженнями. У спогадах солдатів Східного фронту, зокрема його південного крила, доволі часто згадується про низький рівень життя населення, брак харчів, поганий одяг, жалюгідні житлові умови, проблеми з гігієною тощо².

Водночас під впливом контактів із місцевим населенням та знайомства з його духовним світом, культурними проявами й інститутами уявлення, що склались у свідомості німецького солдата, нерідко зазнавали деконструкції та еволюції. Багато з побаченого на окупованій території СРСР не вкладалося у сформовану картину світу. Не в останню чергу це були індустріальні пейзажі Донбасу. Ось як, наприклад, описав свої враження від Маріуполя К.Маер – один із найкращих танкістів вермахту, на той час командир розвідувального батальйону танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер»: «Стою на найвищому місці праворуч від дороги й вивчаю Маріуполь, що лежить за декілька кілометрів... Величезне місто з його сталеливарними заводами, верфями, аеродромами [...] все ж таки вражає мене»³. Емоції, які викликав у німців індустріальний центр регіону – місто Сталіно (під час окупації – Юзівка, зараз – Донецьк), відбилися у звітах командування 49-го гірськострілецького корпусу (жовтень 1941 р.)⁴.

² Кунов К. Свинцовый ливень Восточного фронта / Пер. с англ. С.Малышкина. – Москва, 2009. – С.74; Меллентин Ф.В. Танковые сражения: Боевое применение танков во Второй мировой войне: 1939–1945 гг. / Пер. с англ. В.Д.Кайдалова. – Москва, 2006. – С.184; Люк Х. фон. На острие танкового клина: Воспоминания офицера панцерваффе / Пер. с англ. А.Коліна. – Москва, 2008. – С.114; Вюстер В. В аду Сталинграда: Кровавый кошмар вермахта. – Москва, 2010. – С.161–162; Нидермайер Г. Эсэсовская «гвардия» в бою: фронтовые мемуары ветеранов 1-й танковой дивизии СС «Лейбштандарт Адольф Гитлер». – Москва, 2011. – С.171–172; Вольфгангер В. Беспощадная бойня Восточного фронта / Пер. с нем. Ю.Бема. – Москва, 2010. – С.53–56; Беккер Х. На войне и в плену: Воспоминания немецкого солдата: 1937–1950 / Пер. с англ. А.А.Андреева. – Москва, 2012. – С.18, 21–25, 44–45; Фертен Х. В огне Восточного фронта: Воспоминания добровольца войск СС / Пер. с англ. М.Свириденков. – Москва, 2008. – С.132–133, 176–177.

³ Майер К. Танки СС в бою: Танковая гвардия Гитлера / Пер. с нем. А.Уткина. – Москва, 2008. – С.197.

⁴ Див.: Bundesarchiv-Militararchiv (далі – BA-MA). – RH 24-49/164 – Gen. Kdo. XXXXIX Geb. A.K., Abt. I c, Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41.

Навіть існуючи в умовах окупації, виконуючи відведену новою владою утилітарну роль, котра полягала передусім у створенні умов для відпочинку військовослужбовців вермахту, санкціоновані культурні інституції та досвід повсякденного спілкування з місцевим населенням тією чи іншою мірою знайомили окупантів не лише з матеріальною, але й з духовною культурою завоєваної території – мовою, піснями, музикою, особливостями церковних відправ тощо. Доволі показовим свідченням легітимації культурної сфери можна вважати заплановане відвідання командувачем тилового району групи армій Б генералом Е.Фридерічі під час інспекційної поїздки 6–15 вересня 1942 р. театрів у Маріуполі та Юзівці⁵. Знайомлячи вояків із культурними надбаннями українського народу, культурницькі осередки впродовж війни, що затягувалася, сприяли позбавленню частини німців уявлень, сформованих під впливом нацистської пропаганди.

Водночас доречним видається запитання про те, якою мірою населення було готове сприйняти культурний код окупантів? Відповідь доволі неоднозначна, особливо з огляду на очікування, що існували напередодні приходу німців, та образ окупанта, котрий склався у суспільній свідомості. Загалом, він був доволі еkleктичним, на його формування вплинули радянська пропаганда, досвід взаємодії з німцями з часів окупації 1918 р., імовірно, ті уявлення, які склались у населення в період інтенсифікації культурних зв'язків між Німеччиною та СРСР після підписання пакту Молотова – Ріббентропа. Атмосферу есхатологічних очікувань однієї частини населення й віру у прихід носіїв «нової культури» – іншої доволі показово ілюструють слова очевидців, котрі представляли дихотомічні полюси очікувань: «Ну, тут уже німці прийшли, як нас учили, що з рогами прийдуть»⁶, «Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що вони дуже культурні люди, працьовиті, і ось тому, що пишуть про злочини, не слід вірити»⁷. Численні спогади очевидців тих подій, записані під час реалізації усноісторичного проекту «Досвід нацистської окупації в Донбасі»⁸, дають підстави стверджувати, що і зовнішній вигляд окупантів, їх технічне оснащення та зброя справляли глибокий вплив на місцевих мешканців.

Часи окупації позначилися певною зміною стереотипів, налагодженням нових каналів комунікації населення з військовослужбовцями вермахту. Перегляд німецьких кінофільмів, ознайомлення з пропагандистською продукцією, досвід особистого спілкування сприяли формуванню у жителів як

⁵ ВА-МА. – RH 22/98. – Bl.258. Слід зазначити, що міський театр опери й балету в Юзівці (Фронтва опера) набув ключового значення в обслуговуванні військовослужбовців вермахту на всьому південному крилі німецько-радянського фронту, про його роботу неодноразово доповідалося райхсміністрів пропаганди Й.Гіббельсу.

⁶ Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р.н. (м. Донецьк, жовтень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

⁷ Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 1924 р.н. (м. Донецьк, травень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

⁸ Упродовж 2001–2012 рр. реалізовувався спільно з професором східноєвропейської історії Гайдельберзького університету Т.Пентер. Результати див.: *Penter T., Titarenko D. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass // Cahiers du monde Russe. – Vol.52. – Paris, 2011/2–3. – P.475–497*; *Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцев / Авт.-сост. Д.Н.Титаренко, Т.Пентер. – Донецк, 2013. – 465 с.*

негативних, так і позитивних уявлень про західну матеріальну й духовну культуру, її носіїв.

Театральне мистецтво

Вагому роль серед установ культури, що здійснювали свою роботу на окупованій території, відіграли театри – як ті, котрі існували до війни, так і новостворені. На підставі аналізу доступного кола джерел з українських та німецьких архівів можна встановити, що професійні й аматорські театральні колективи під час окупації Донбасу функціонували в Юзівці, Маріуполі, Ворошиловграді (Луганськ), Бахмуті (Артемівськ), Дружківці, Макіївці, Горлівці, Красноармійську, Краматорську, Риковому (Снакієвому), Слов'янську, Ясинуватій, Попасній, Красному Лучі, низці сіл і робітничих селищ.

Театральні колективи об'єднали широке коло людей, як професійних акторів, так і аматорів, котрі, працюючи в театрі, реалізовували власну стратегію виживання або прагнули творчої самореалізації. У жанровому плані театри практикували в основному постановку драматичних творів і музичних номерів. Поеднання декількох жанрів театального мистецтва мало місце лише у провідних театрах регіону, зокрема в Юзівці та Маріуполі. Репертуар складався з творів українських, російських і зарубіжних драматургів, при цьому німецька адміністрація орієнтувала театральні установи на суто розважальний репертуар, без політико-ідеологічного спрямування. У звіті відділу пропаганди «У» станом на 1 вересня 1942 р. наголошувалося на необхідності здійснення нагляду за театрами «з метою недопущення використання їх у реакційно-царистських, великоросійських, українсько-націоналістичних та більшовицьких цілях»⁹. Водночас (це, очевидно, було все ж таки другорядною функцією з огляду на брак ресурсів і часу) театри мали виконувати «культурно-політичну місію» для забезпечення «керівної ролі» німецької нації¹⁰. Загалом за період діяльності в умовах окупації до репертуару Маріупольського імені Т.Шевченка, Юзівського, Ворошиловградського музично-драматичних театрів увійшло, відповідно, 18, 17, 4 вистави (та декілька концертних програм)¹¹. Серед творів, які ставили на театральних підмостках, були «Безталанна» й «Наймичка» І.Карпенка-Карого, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка, «Циганка Аза» М.Старицького, «Наталка-Полтавка» І.Котляревського, «Євген Онегін» О.Пушкіна, «Безприданниця» О.Островського, «Весілля Фігаро» Ф.Леґара, «Кармен» Ж.Бізе, «Мадам Батерфляй» Дж.Пуччіні, «Підступність і кохання» Ф.Шиллера, «Циганський барон» Й.Штрауса тощо. Окремі з цих вистав ставили декілька десятків разів.

Хоча робота в напрямі обслуговування військовослужбовців вермахту, яка була пріоритетом, не завжди давала можливість для постановки складних,

⁹ ВА-МА. – RH 22/33. – Bl.35.

¹⁰ *Drewniak B.* Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945. – Düsseldorf, 1983. – S.86.

¹¹ *Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). – К., 1998. – С.12, 34–35, 61–62.

важкодоступних для сприйняття іноземців творів, у цілому театри на окупованій території знайомили їх із духовним світом місцевого населення. Натомість там, де в ролі художніх керівників та акторів виступали німці, місцеві артисти могли скласти певне уявлення про культурні цінності Німеччини, хоча й спотворені нацизмом, рівень розвитку у цій державі театрального й музичного мистецтва.

Доля книги

Колоніальний характер ставлення до культурних надбань українського народу найяскравіше відбився на долі бібліотечних установ та книги загалом. Фонди книгозбірень стали об'єктом пильної уваги ряду німецьких інстанцій, які вилучили частину видань. Великих втрат, особливо в умовах зими 1941–1942 рр., завдала практика використання окупантами книжкових зібрань як палива. Подеколи внаслідок таких дій бібліотечний фонд знищувався майже дощенту.

За умов окупації книгозбірні мали бути одним зі способів «заспокоєння» захопленої території. Спроби поновити діяльність бібліотек було здійснено в Юзівці, Бахмуті, Маріуполі, Слов'янську, інших населених пунктах, хоча процес цей затягнувся. Так, незважаючи на те, що питання поновлення роботи відповідної установи в Юзівці обговорювалися в місцевій пресі ще в лютому 1942 р.¹², лише наприкінці березня наступного року бібліотека змогла прийняти перших своїх відвідувачів¹³. У липні 1943 р. її фонди налічували 124 тис. томів, з яких 44 тис. були перевіреними й дозволеними до використання¹⁴ (не виключено, що при відступі німецьких військ частину видань було знищено, оскільки станом на 1944 р. книжковий фонд налічував 115 тис. книжок¹⁵). Працювали як абонемент, так і читальний зал.

Можливість використання книги на окупованій території зумовлювалася її відповідністю цензурним вимогам. У результаті частину видань було знищено або вилучено сторінки, «шкідливі» з політичного погляду. Свої враження від літератури, котра пройшла таку процедуру і зберігалася в дитячій книгозбірні, одній із філій центральної бібліотеки Маріуполя, описав у звіті співробітник оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга – А.Гімпель:

«На жаль, книжки, принаймні частково, було скалічено. Публікації наукових інститутів, як, наприклад, зібрання казок та билин, позбавлено своїх передмов, оскільки в них у хвалебному тоні згадуються або навіть могли б згадуватися Ленін та Сталін. Із метою спрощення роботи її було впорядковано, а саме: всі передмови з більшовицьких часів вилучалися непрочитаними. Цієї долі зазнали також усі біографії авторів. Крім того, мали бути видерними всі сторінки, де у примітках згадувалися Ленін, Сталін, Маркс чи Енгельс»¹⁶.

¹² Донецький вестник (Юзовка). – 1942. – 8 февралія.

¹³ Там же. – 1943. – 26 марта.

¹⁴ ВА-МА. – РН 20–6/301. – ВІ.119.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.70. – Спр.165. – Арк.20.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.51.

Нерідко населення окупованих територій було свідком варварського ставлення до книжок. Зважаючи на культ знань у довоєнному радянському суспільстві, це стало своєрідним культурним шоком для місцевих жителів і не могло не закарбуватися в пам'яті. Так, мешканка Юзівки З.Чепік згадувала, як німецькі солдати, розквартировані в їхньому будинку, використовували книжки замість палива (в її багатоквартирному будинку до війни жили переважно лікарі, котрі мали гарні бібліотеки)¹⁷.

Але навіть за таких умов книга виконувала важливу комунікативну функцію, допомагала утворити певне інтелектуальне середовище й у деяких випадках могла навіть сприяти формуванню якщо не симпатії, то, принаймні, поваги до її власника з боку окупанта¹⁸. Наявність книжок у помешканні до певної міри сприяла руйнації нацистських стереотипів про нібито духовну неповноцінність, відсталість місцевого населення, і, очевидно, подеколи змушувала лояльно (наскільки про це можна говорити стосовно підкупаційного повсякдення) ставитися до таких людей. Цікаво, що велика кількість книг у населення дивувала й російських білоемігрантів, котрі довго не були на Батьківщині. Свої враження від побаченого в Юзівці один із них охарактеризував так: «Зайшли на базар-барахолку. Багато рундуків із книжками, доволі дешево, але куди їх тягти – багато важать, та й у будинках усюди багато книг – народ письменний»¹⁹.

У жорстоких умовах окупації книжка зберігала свою роль як чинник дозвілля, джерело корисної інформації та позитивних емоцій. Незважаючи на те, що логіка війни й окупаційного режиму були спрямовані на обмеження доступу до друкованого слова, у декількох містах Донбасу, зокрема в Юзівці, Маріуполі, Слов'янську, Горлівці були спроби налагодити книговидавництво. Як правило, ішлося про шкільні підручники або молитовники, а 1942 р. в Маріуполі місцеве видавництво імені І.Франка надрукувало навіть ноти національного гімну «Ще не вмерла Україна»²⁰. Можливість існування книги на окупованій території поставила на порядок денний питання, пов'язані як з її друком, так і з продажем та обміном. Звичним місцем, де можна було цим займатися, стали базари²¹. У декількох населених пунктах відкрилися книжкові магазини, що торгували, як правило, букіністичною літературою. Наприклад, в Юзівці функціонувало три таких книгарні²², одна діяла в Маріуполі²³.

Відступ німецьких військ, супроводжуваний тактикою «випаленої землі», жертвами якої ставали й установи культури, трагічно відбився на долі книжкових фондів. Відносна простота знищення бібліотек через звичайний підпал, що не потребувало підготовчих робіт, затрат часу й вибухівки, призвела до загибелі значної частини книжкових зібрань.

¹⁷ Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

¹⁸ Інтерв'ю з Саєнко-Полончук М.І., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

¹⁹ Мемуари власовцев / Сост. А.В.Окороков. – Москва, 2011. – С.33.

²⁰ Донецький вестник. – 1942. – 9 октября.

²¹ Інтерв'ю із Черв'яковою В.І., 1921 р.н. (м. Донецьк, травень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

²² ВА-МА. – РН 20-6/301. – ВІ.119.

²³ ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.53.

Музеї

З огляду на велику історико-культурну та матеріальну цінність фондів чи не найбільш драматично на окупованій території Донбасу склалася доля музеїв. Евакуацію експонатів при відступі Червоної армії здійснити не вдалося. Поряд із вивезенням частини музейних зібрань представниками оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга, багато цінних експонатів було конфісковано та фактично розграбовано місцевими комендатурами, командуванням частин вермахту та окремими німецькими військовиками. Водночас, принаймні в Маріуполі, Ворошиловграді та Юзівці, з ініціативи працівників музеїв, що залишилися, було здійснено певні спроби поновлення діяльності установ.

Маріупольський краєзнавчий музей фактично став єдиним великим закладом регіону, якому вдалося частково організувати фондову, експозиційну, наукову та просвітницьку роботи. Свою популяризаторську діяльність він розпочав з організації виставок, а як культурно-освітня установа з постійною експозицією почав працювати з 12 серпня 1942 р. Того ж дня для відвідувачів було відкрито природничий та археологічний відділи, а також шкільну кімнату. До річниці «визволення» Маріуполя німецькими військами 8 жовтня відкрився й історичний відділ музею з відображенням подій із найдавніших часів до кінця XVIII ст. Як зазначав дописувач місцевої газети Я.Барвінок (очевидно псевдонім – *Д.Т.*), при відкритті цього відділу було здійснено найбільшу роботу, оскільки «при совітах експонатів, які б так чи інакше відображали життя українського народу і його історію, в музеї не було і про це не могло бути й мови»²⁴. У подальшому проводилася робота зі створення експозиції, присвяченої періоду XIX–XX ст. І хоча довести її до кінця не вдалося, у травні 1943 р. було відкрито зал історії України XIX ст. Значну увагу тут приділили характеристиці процесу заселення Північного Приазов'я, обставинам промислового розвитку регіону. Фахівці-музейники проводили роботу з екскурсійного обслуговування військовослужбовців вермахту, місцевих мешканців, комплектування та каталогізації фондів, проведення реекспозиції з метою об'єктивного відображення минулого українського народу й, водночас, шляхом акцентування уваги на певних темах та сюжетах – виконання пропагандистського замовлення нової влади.

Під час окупації було здійснено спробу поновити діяльність міського краєзнавчого музею й у Ворошиловграді (експонати через брак транспорту евакуювати не вдалося), ініціатором чого стала міська управа та, зокрема, начальник відділу культури і просвіти В.Ковальов²⁵. Увага при цьому зосереджувалася на новій ідейній спрямованості експозиції майбутнього закладу, на чому наполягали члени місцевого оунівського осередку²⁶. Але відкрити музей так і не вдалося. Напередодні відступу вермахту в лютому 1943 р. частину експонатів було пограбовано окупантами, розтягнуто місцевим населенням або просто знищено.

²⁴ Маріупільська газета. – 1942. – 8 жовтня.

²⁵ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.3146-Р. – Арк.4–5; Держархів Луганської області. – Ф.1790. – Оп.1. – Зв.17. – Спр.265. – Арк.97–98; Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 20 вересня.

²⁶ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.5204. – Арк.107; Спр.22945-Р. – Арк.21, 52, 68; Нове життя. – 1942. – 28 жовтня.

Лише незначну частину речей директор С.Локтюшев зміг перенести додому, що дозволило їх урятувати й пізніше використати при відновленні експозиції²⁷.

Що стосується стану музейної справи в найбільшому місті Донбасу – Юзівці, матеріали про це майже відсутні. Незважаючи на те, що від початку окупації Юзівська міська управа порушила питання про відновлення місцевої картинної галереї, реалізувати ці наміри так і не вдалося²⁸. Більше того, фонди закладу стали об'єктом пильної уваги співробітників оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберга, які, очевидно, вилучили найцікавіші експонати влітку 1942 р.²⁹ Щодо краєзнавчого музею, який діяв до війни в місті, то його приміщення інколи використовувалося для проведення виставок, організовуваних німецькими пропагандистськими установами для місцевого населення з метою залучення його на роботу до Райху.

«Просвіта»

Період окупації став часом організації на території регіону осередків національно-культурного товариства «Просвіта». Ініціаторами створення їх на місцях здебільшого виступили члени похідних груп ОУН, які мали можливість опертися на місцеву проукраїнськи налаштовану інтелігенцію. Є відомості про організацію просвітянських осередків (із різним ступенем активності) в Маріуполі, Ворошиловграді, Юзівці, Костянтинівці, Сватовому, Волновасі, Слов'янську, Краматорську, деяких селах.

Статути товариств попередньо розглядали в місцевих комендатурах і пропагандистських структурах вермахту, де до них вносилися необхідні зміни й корективи³⁰. Поточна робота «Просвіт», організовані ними заходи, як правило, перебували під контролем німецьких адміністративних, пропагандистських інституцій, а також спецслужб³¹.

Ключовою метою товариств, як свідчать їхні статuti, мав стати «розвиток і поширення в масах української національної культури»³², «збереження української культурної спадщини»³³. «Просвіта» ставила за мету гуртування населення на національній основі, пробудження в нього національної самосвідомості. Досягти цього просвітянські осередки збиралися шляхом проведення лекцій, доповідей на історичну тематику, концертами, святами, театральними вечорами, художніми виставками, реекспозицією діючих музеїв. Одним із важливих напрямів роботи було створення бібліотек. Безумовно, реалізація цих завдань значно полегшувалась, якщо просвітяни могли розраховувати на

²⁷ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. 3146-Р. – Арк.6–8.

²⁸ Донецький вестник. – 1942. – 27 ноября.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.215. – Арк.155; Спр.225. – Арк.167–174. Автор щиро вдячний київській дослідниці Т.Себті, яка декілька років тому повідомила йому про джерела, що висвітлюють цей епізод.

³⁰ Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.35692-пф. – Арк.64; BA-MA. – RH 22/202, Bl.11, 39.

³¹ Bundesarchiv (Berlin; далі – BA). – R 58/222. – Bl.180.

³² Semystyaha V. New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1994. – 18 (3/4), December. – P.323.

³³ BA-MA. – RH 22/202. – Bl.39.

підтримку з боку органів місцевого самоврядування, як це було, наприклад, у Краматорську, де читання лекцій з історії України можна було проводити у приміщенні районної управи³⁴.

Суттєвою перешкодою на шляху поширення впливу просвітянських організацій було врахування ними етнічності як визначального критерію. За умов національної строкатості населення на території Донбасу, особливо в містах, це звужувало потенційну базу членів товариств. Саме така обмеженість, як дозволяють судити статuti, що збереглися, була притаманна «Просвітам» у Маріуполі та Ворошиловграді, до яких приймали лише етнічних українців³⁵.

Організаційна структура просвітянських осередків не була універсальною. Вона різнилася залежно від цілей, що ставили перед організаціями їх засновники, кола залучених людей. У місцевих «Просвітах» передбачалася робота літературних, історичних, театральних, молодіжних, сільськогосподарських, економічних та інших секцій (щоправда, більшість цих планів так і залишилася нереалізованою). Найбільш розгалуженою була структура маріупольської «Просвіти», яка складалася з декількох секцій.

Від початку окупації доволі лояльне ставлення нової влади до діяльності просвітянських осередків пояснювалося їх різко вираженою антирадянською позицією, сподіваннями нацистів на підконтрольність «Просвіт» і можливість використання у власних цілях. Водночас, працюючи легально, розгортаючи свою діяльність як структурно, так і географічно, вони ставали певним фактором українізаційного впливу в ряді міст, зокрема в Маріуполі, Слов'янську, Ворошиловграді. Незважаючи на реальне або уявне демонстрування «Просвітами» лояльності щодо окупаційної влади, вони залишалися структурами, що мали свої власні цілі, які у стратегічній перспективі не лише не збігалися, але й суперечили планам окупантів. Особливо значущою була пропагандистська робота. Акцент при цьому робився на роботі з молоддю (за свідченням одного з учасників націоналістичного підпілля на Донеччині С.Мушенка) для «виховання її в дусі українського націоналізму»³⁶. Просвітянські осередки широко використовувалися для поширення спеціальної літератури, яку доправляли з Галичини члени ОУН. Мало місце також тиражування пропагандистських матеріалів на місцях – за допомогою друкарських машинок або склографів. З огляду на все це можна констатувати, що просвітянські організації, діючи на Донбасі, ставали центрами не лише культурного, але й громадського та політичного життя, тим більш цінними, що функціонували вони в умовах жорсткої німецької цензури. Саме це в подальшому, з кінця 1942 – на початку 1943 рр., стане передумовою обмежень, а то й прямої заборони «Просвіт».

³⁴ Зеленская Л.И. Театр – любовь моя: из истории любительского театра Краматорска. – Краматорск, 2004. – С.125.

³⁵ ВА-МА. – RH 22/28. – Bl.39; *Semystyaha V. New Documentary...* – P.324. У цьому плані доволі показовий приклад Маріуполя – міста, де «Просвіта» була помітним чинником громадського життя. Структура населення, відповідно до даних німецьких спецслужб, виглядала так: українці – 47%, росіяни – 34%, греки – 11%, євреї – 4%, німці – 1%, білоруси – 1%, представники інших національних груп – 2% (див.: ВА. – R 58/219. – Bl.234).

³⁶ Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.34465-пф. – Арк.13.

Преса, кінематограф, радіомовлення

Нацистська окупація позначилася створенням потужного та розгалуженого механізму духовного впливу на свідомість місцевого населення, головним елементом якого виступали друковані пропагандистські форми й, зокрема, преса. Вихід офіційних періодичних видань ініціювали штаби військових частин вермахту та органи місцевого самоврядування. Чималу роль у процесі заснування часописів на Донбасі відіграли представники ОУН, які намагалися таким чином одержати можливість для здійснення завуальованої пропаганди, у більш широкому контексті – реалізації українізаційних впливів. Загалом на окупованій території регіону в різний час виходило 24 періодичних видання, з яких 13 – українською та 11 – російською мовами. Найбільшими за накладом, найвпливовішими серед них були «Донецкий вестник» (Юзівка), «Нове життя» (Ворошиловград), «Маріупільська газета» (Маріуполь), «Костянтинівські вісті» (згодом «Відбудова», Костянтинівка) «Український Донбас» (згодом «Голос Донбасса», Горлівка) та ін. Більшість видань упродовж часу свого існування нарощувала свої тиражі. Так, наприклад, наклад «Нового життя» з 3 тис. примірників (серпень 1942 р.)³⁷ зріс до 25–30 тис. (грудень 1942 р.)³⁸, а тираж «Маріупільської газети» від листопада 1941 до вересня 1943 рр. збільшився з 1 тис. до 27 тис.

До роботи в газетах як штатними, так і позаштатними працівниками, дописувачами залучалося широке коло осіб, переважно представників інтелігенції. Часописи, що функціонували на окупованій території, стали своєрідним культурним феноменом – не лише важливим елементом нацистської пропагандистської машини, але й, у випадку відповідного впливу з боку як самих співробітників, так і представників органів місцевого самоврядування, – засобом популяризації духовної спадщини українського народу. Це, зокрема, засвідчувалося спеціальними рубриками «Літературна сторінка» (в «Новому житті»), «Українське культурне життя» (в «Маріупільській газеті»), присвяченими культурним питанням, а також наявністю значної кількості публікацій культурологічного змісту у цих та інших виданнях.

Уміщені в окупаційних періодичних виданнях матеріали інформаційного жанру (репортажі, кореспонденції, замітки) дають можливість охарактеризувати особливості культурного життя в регіоні, у тому числі діяльність театрів, осередків «Просвіти», музеїв, літературно-видавничу роботу. Такі дописи заслуговують на особливу увагу, оскільки в багатьох випадках це не лише основні, а ледь не єдині джерела³⁹, що відображають соціокультурні явища та процеси на окупованій території.

Одним із найбільш універсальних і найзручніших засобів здійснення пропаганди, узагалі впливу на духовний світ населення, були плакати та плакатні

³⁷ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.5204. – Арк.125.

³⁸ Нове життя. – 1942. – 11 листопада; 16 грудня.

³⁹ Потенційно значні інформативні можливості мають архівні матеріали обласних управлінь Служби безпеки України, проте доступ до них ускладнено.

виставки – це дозволяло доповнювати вербальну інформацію певними візуальними образами, котрі підвищували переконливість аргументів нової влади стосовно життя за високими матеріальними та духовними стандартами в Райху та майбутнього (за умови німецької перемоги) – в Україні. Близькою до плакатної пропаганди формою були пересувні виставки. Вони являли собою набір планшетів з ілюстраціями, фотографіями, текстовими матеріалами, присвяченими тій чи іншій актуальній темі. Розробляли й тиражували їх у Берліні, на місця вони надходили вже в готовому вигляді. Як показує аналіз наявних джерел, особливо активно на території Донбасу використовували виставки, що мали на меті створення позитивного образу Райху («Адольф Гітлер», «Ми були в Німеччині», «Як живе німецький робітник?», «Німецькі шляхи» тощо⁴⁰). Можливість не лише щось почути або прочитати про Німеччину, але й побачити, візуалізувати ті образи, які вже частково склалися в уяві під впливом інших джерел інформації, забезпечувала досить високий рівень відвідуваності таких виставок. Так, згідно зі звітом відділу пропаганди «У» за грудень 1942 р., із пересувною експозицією «Німецька земля – німецька праця» в Маріуполі ознайомилося понад 12 тис. осіб⁴¹, а команда пропаганди «Сталіно» влітку 1943 р. повідомляла, що пересувну виставку «Прекрасна Німеччина» впродовж червня – липня у Сталіно (Юзівці) побачило 11 тис., у липні – також 11 тис. у Харцизьку та 10 тис. відвідувачів у Макіївці, загалом 32 тис. осіб⁴². Ці прості й зручні в монтажі експозиції, пропонуючи глядачеві привабливий образ Німеччини, характеризувалися високим рівнем атрактивності. Вони були вдалою технологією легітимації політичної влади, активізуючи емоційно-образне сприйняття світу та справляючи доволі тривалий вплив на свідомість мешканців.

Важливу роль у формуванні в населення уявлень про досконале «інше» відігравав кінематограф – за допомогою художніх, документальних, пропагандистських фільмів. Кінотеатри на території регіону почали поновлювати свою роботу вже невдовзі після приходу вермахту. Незважаючи на значне скорочення мережі, у деяких містах існувало по декілька закладів. Так, принаймні 4 кінотеатри функціонували восени 1942 р. в Юзівці⁴³, 6 – у Маріуполі⁴⁴. Від самого початку вони служили для задоволення духовних запитів глядачів – як німецьких військовиків, так і місцевих жителів (для останніх зазвичай проводилися окремі сеанси, хоча іноді їх відвідували й німці). За неповний рік, що минув від моменту першого показу кінострічки в умовах окупації, до початку жовтня 1942 р. в кінотеатрах Маріуполя побувало приблизно 700 тис. німецьких солдатів та 413 тис. цивільного населення⁴⁵. До кінця серпня 1942 р. кількість глядачів у кінотеатрах Юзівки становила 665 тис. осіб⁴⁶. Навіть напередодні відступу вермахту інтенсивність кінообслуговування залишалася високою. Так, наприклад, у серпні 1943 р. в Юзівській області було проведено

⁴⁰ ВА. – R 55/1299. – Bl.227, 229, 232, 236, 251.

⁴¹ ВА-МА. – RH 22/177. – Bl.15.

⁴² Ibid. – RH 20-6/301. – Bl.114.

⁴³ Донецкий вестник. – 1942. – 24 октябрия.

⁴⁴ Мариупольская газета. – 1942. – 8 жовтня.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Донецкий вестник. – 1942. – 20 августа; Новое життя. – 1942. – 18 жовтня.

530 сеансів для військовослужбовців (163 тис. відвідувачів), а також 767 – для цивільного населення (154,4 тис. глядачів)⁴⁷. У німецьких звітах зазначалося, що кінотеатри практично повсюди користувалися великою популярністю, а місцеві мешканці охоче їх відвідували⁴⁸.

Водночас слід констатувати, що менші порівняно з довоєнним часом масштаби охоплення населення кіномистецтвом зумовлювалися різким скороченням мережі. Так, у жовтні 1942 р. на території Юзівської області функціонувало лише 36 кіноустановок⁴⁹, тоді як радянська статистика свідчить про наявність станом на 1940 р. 550 установок для демонстрації фільмів⁵⁰.

Репертуар кінотеатрів, що функціонували на окупованій території, мав задовольняти смаки та очікування двох різних за світоглядом, вихованням, правовим статусом категорій глядачів – окупантів та місцевого населення. Пріоритет, безумовно, віддавався першим. Основу репертуару становили переважно німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми (допускалися також демонстрація й іноземних, але тільки тих, що були дозволеними в Райху). Ігровий, художній кінематограф Німеччини репрезентували стрічки «Кровна дружба», «Галло, Дженні», «Його найкращий друг», «Головне – щасливо», «Кора Террі», «Ешнапурський тигр», «Барон Мюнхгаузен», «Маленькі дівчатка – великі турботи», «Веселі волоцюги», «Тільки кохання» та ін. За визнанням пропагандистських структур вермахту, найбільшим попитом серед місцевого населення користувалися саме стрічки розважального характеру, натомість історичні фільми у цьому плані програвали. Так само, як і радянський, нацистський кінематограф охоче експлуатував образи, що уособлювали всі лиха світу⁵¹. Саме такій меті, у першу чергу, відповідали фільми «Жид Зюс», «Вічний жид», «Ротшильди»⁵². Брак німецьких стрічок для місцевого населення, нестача копій для демонстрації зумовили звернення (особливо на початку окупації) до радянської кінопродукції, котра, на думку пропагандистських структур нового режиму, не мала ідеологічного навантаження, була аполітичною. Так, наявні джерела свідчать, що на території Донбасу мали місце випадки показу таких стрічок, як «Антон Іванович гнівається», «Волга-Волга», «Веселі хлоп'ята», «Василиса Прекрасна» тощо⁵³.

Окрім художнього кінематографа, котрий оперував яскравими, проте переважно вигаданими образами, вагому роль у формуванні картини світу відіграла документалістика, репрезентована передусім кіножурналом «Німецький щотижневий огляд» («Die Deutsche Wochenschau»). Близькими за ступенем емоційно-психологічного впливу були пропагандистські стрічки «Олімпія», «Перемога на Заході», «Штурмовики», «Зірниця» та ін.

⁴⁷ BA-MA. – RH 20-6/683. – Betr.: Bericht Propaganda-Staffel Stalino, Film. v. 1. September 1943.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.121. – Арк.34.

⁴⁹ Донецкий вестник. – 1942. – 16 октябрю.

⁵⁰ Народное хозяйство Донецкой области: Статистический сборник. – Донецк, 1981. – С.130.

⁵¹ Taylor R. Film propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany. – London; New York, 1979. – P.174.

⁵² Hoffmann H. «Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit»: Propaganda im NS-Film. – Frankfurt am Main, 1988. – S.166.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.115. – Арк.54; Маріупільська газета. – 1941. – 20 листопада; Донецкий вестник. – 1942. – 10 февеля; Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.33054-пф. – Арк.25.

Деякі фільми, що їх демонстрували місцевому населенню, були підготовлені на високому рівні, користувалися попитом і навіть давали привід для спекуляції квитками. Глядацька аудиторія являла собою поєднання різновікових категорій, хоча переважала все ж таки молодь. Як дозволяє судити досвід спілкування автора цих рядків із людьми, котрі пережили окупацію, окремі стрічки залишали незабутні враження⁵⁴. Так, одна з респонденток – мешканка Юзівки – згадувала присвячений відомому російському композиторові П.Чайковському фільм, який справив на неї надзвичайно великий вплив⁵⁵. Зауважимо, що стрічку «Чайковський» було знято в Райху 1940 р., у період німецько-радянських союзницьких відносин. Очевидно, що прокат цієї кінокартини на окупованій території, попри, здавалося б, очевидний дисонанс із засадами расової теорії нацистів, був водночас і наслідком репертуарного голоду, і проявом (щоправда дуже запізненим) політики загравання з місцевим населенням. У пам'яті людей, які пережили окупацію, залишилися не лише назви деяких кінострічок, але й рядки з німецьких пісень, прізвища німецьких кіноакторів та навіть певні сюжетні лінії німецьких фільмів.

Незважаючи на низку організаційних труднощів, пропагандистським структурам усе ж таки вдалося досягти певних успіхів у кінодемонстраційній діяльності, передусім у містах. Утім на селі налагодити систематичне обслуговування не вдавалося, що зумовлювалося браком приміщень, кіноапаратури та, як зазначав штаб 444-ї охоронної дивізії, станом шляхів⁵⁶. Але й за цих умов, за визнанням командира групи ГФП-626⁵⁷, «театри й фільми, особливо з українськими титрами, набули великої популярності та стали найкращим фактором сприятливого впливу на ставлення й настрої населення»⁵⁸.

Засобом формування нової (відмінної від радянської) картини світу з відповідними звуковими асоціаціями (інформаційними та розважальними програмами, піснями, музикою) було радіомовлення. Незважаючи на руйнування, завдані комунальному господарству під час бойових дій, трансляцію через проводову мережу було поновлено в Юзівці, Ворошиловграді, Маріуполі, деяких інших населених пунктах. Станом на вересень 1942 р. в Юзівці налічувалося 10 тис. радіоточок та 12 вуличних гучномовців⁵⁹; близько 10,4 тис. радіоточок було в Маріуполі у травні 1942 р.⁶⁰; майже 4 тис. радіоточок із загальної кількості 7 тис. зареєстровано у січні 1943 р. у Ворошиловграді⁶¹.

⁵⁴ Інтерв'ю з Фурсовим Є.М., 1932 р.н. (м. Донецьк, квітень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю із С. Іваном Андрійовичем, 1925 р.н.; Інтерв'ю з І. Тамарою Іванівною, 1931 р.н. (м. Донецьк, січень 2011 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

⁵⁵ Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

⁵⁶ ВА-МА. – RH 24-24/350. – Betr.: Truppenbetreuung. Gef. St., den 7. April 1943.

⁵⁷ Таємна польова поліція (нім. «Geheime Feldpolizei», GFP) займалася контррозвідкою в тилу вермахту, протидіяла шпionажу, ворожій пропаганді, саботажу та іншим проявам «підривної діяльності».

⁵⁸ ВА-МА. – RH 21-1/161. – Betr.: Gruppe Geheime-Feldpolizei 626, v.25. August 1943. Anlage 1 zum Tätigkeitsbericht für Monat August 1943.

⁵⁹ Ibid. – RH 22/174. – Bl.14.

⁶⁰ Держархів Донецької області. – Ф.Р-1876. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2.

⁶¹ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.2714. – Арк.16.

Ефективність радіомовлення багато у чому визначав ступінь його орієнтації на аудиторію окупованої території. За допомогою потужних радіотрансляційних станцій, розміщених у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві⁶², здійснювалася передача програм, підготовлених у Берліні спеціальною службою інформації райхсміністерства пропаганди – «Вінета». Певну роль у заповненні ефірної сітки відігравали й радіостанції вермахту, зокрема «Урсула» та «Густав», дислоковані у Ворошиловграді⁶³, а також «Гізела», розташована в Юзівці⁶⁴. У тих місцевостях, де функціонувала радіомережа, ситуація із задоволенням попиту населення на свіжі новини могла бути покращена через транслявання оглядів преси. Так, у Сталіно з травня 1943 р. такі передачі під назвою «Політичний огляд» передавали двічі на тиждень (кожна тривалістю по 45 хв.)⁶⁵. Через місцеві радіомережі здійснювалася також трансляція музичних програм, концертів, виступів театральних колективів. Наприклад, у Маріуполі студія міського радіовузла систематично готувала програму «Театр біля мікрофона», в якій брали участь місцеві артисти⁶⁶.

Традиційна проводова радіомережа, поновлення роботи якої пов'язувалося зі значними труднощами, була не єдиним джерелом одержання населенням інформації за допомогою радіо. Доволі поширеною стала практика прослуховування радянських передач німецькими військовослужбовцями, які в багатьох випадках чи то з власної ініціативи, чи то на прохання місцевих мешканців давали їм можливість послухати бажані радіостанції⁶⁷. Ще одним способом одержання інформації для жителів було використання радіоприймачів розквартированих в їхніх домівках німецьких солдатів, офіцерів, службовців адміністрації тоді, коли апаратура залишалася без нагляду⁶⁸. Усе це, безумовно, знижувало ефективність німецької пропаганди, підривало довіру до неї. Саме цим, очевидно, пояснюються розпорядження командування по тилловій зоні 6-ї армії вермахту, спрямовані на запровадження пильного контролю за радіоапаратурою⁶⁹.

Ефективність нацистської пропаганди, здійснюваної за допомогою преси, радіо, кіно на території Донбасу, залежала від багатьох чинників, у тому числі технічних можливостей, розбіжностей в інформації, призначеної для населення окупованої території та військовослужбовців вермахту, ступеня поширення радянської пропаганди, стану справ на фронті тощо. Проте з огляду на організаційну структуру нацистського пропагандистського апарату, стійкість сформованих під час окупації в місцевого населення стереотипів, уявлень про

⁶² ВА. – Р 55/1210. – Bl.117.

⁶³ ВА-МА. – РН 22/67. – Bl.89; Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.2714. – Арк.19.

⁶⁴ ВА-МА. – РН 22/102. – Bl.97.

⁶⁵ Ibid. – РН 20-6/300. – Bl.106.

⁶⁶ Держархів Донецької області. – Ф.Р-1876. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2; ВА-МА. – РН 22/202. – Bl.11.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.123. – Арк.100; Інтерв'ю з Деменковим В.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю з К. Ніною Дем'янівною, 1931 р.н. (м. Костянтинівка, грудень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

⁶⁸ Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

⁶⁹ ВА-МА. – РН 20-6/300. – Bl.8.

німецький спосіб життя, що фіксувалися радянськими партійними та державними органами після відступу німецьких військ, його діяльність навряд чи можна оцінювати як неефективну.

Комеморативні практики

Важливу роль як у повсякденному житті людини окупаційної доби, так і в офіційному дискурсі влади відігравали свята та пам'ятні дати. На території Донбасу було здійснено спробу впровадити систему свят, пам'ятних дат, ритуальних практик, яка мала стати складовим елементом нової ідентифікації та соціокультурної інтеграції населення, моделі політичної лояльності.

Особливого пропагандистського значення на окупованій території було надано врочистому відзначенню 1 травня, яке вважалося одним із найбільших державних свят як у СРСР, так і в нацистській Німеччині. Під час окупації це свято набуло нової конотації, що в 1942 р. знайшло своє відбиття у пропагандистському паролі «Звільнення праці від рабства більшовицької системи»⁷⁰, а сам Першотравень при цьому відзначався як День звільненої від більшовизму праці⁷¹. Святкування 1 травня 1943 р. відбувалося більш масштабно під пропагандистськими паролями депо іншого змісту: «Боротьба трудящих усіх народів проти спільного більшовицького ворога» та «Боротьба Європи за новий соціальний лад і мирне співжиття проти більшовицько-єврейсько-плутократичної системи»⁷². Важливе місце у святковому календарі для окупованих територій було відведено 22 червня – даті нападу на СРСР, що в офіційному владному дискурсі інтерпретувалося як День визволення. Логічним наслідком визнання його особливої ролі в переліку свят стала організація на місцях урочистостей, присвячених, відповідно, річниці приходу вермахту до того чи іншого населеного пункту. Вони, як правило, відбувалися за участі представників командування військових частин або військово-адміністративних структур.

Намагаючись розширити свою соціальну базу, окупаційні владні структури не без успіху використовували релігійний чинник, проявляючи у цих питаннях більшу гнучкість, ніж радянська влада⁷³. Це виявилось серед іншого і в поширенні практики церковних свят, заходи з нагоди котрих, особливо в містах, доволі часто мали світський характер і супроводжувалися певним офіціозом. Найбільші плани пов'язувалися з Великоднем 1942 та 1943 рр. Навіть зараз для жителів Донбасу, які пережили окупацію, незважаючи на значною мірою секуляризовану свідомість, враження від святкування Воскресіння Христового залишаються одними з найбільш незабутніх і позитивних: «Як би не було, а Великдень ми зустрічали. Хоча не було нічого, але Великдень ми

⁷⁰ Buhbender O. Das tötende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg. – Stuttgart, 1978. – S.278.

⁷¹ БА-МА. – RH 22/28. – Bl.277.

⁷² Buhbender O. Das tötende Erz... – S.278.

⁷³ Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1944: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999. – С.1.

святкували»⁷⁴, «Ходили ми до церкви, і на Великдень, і в різні церковні свята. Церква була, як правило, завжди забита людьми»⁷⁵, «І в мене з дитинства – до цього ж церков не було, я ж не бачила цього ніколи. Ось у мене залишилося, що люди йшли і несли ось так запалені свічки. Багато людей ходило до церкви»⁷⁶. У поширеному в тиловому районі 1-ї танкової армії вермахту спеціальному наказі з приводу відзначення Пасхи 1943 р. було заплановано такі заходи, як видача особливої грошової та продовольчої допомоги, прискорення роботи з відкриття нових шкіл, передача землі в оренду в містах та прирізка у великодні дні під час урочистих церемоній присадибних ділянок у сільській місцевості, надання додаткових вихідних днів, більш ліберальний режим перебування на вулиці⁷⁷. У рамках святкування передбачалося проведення кіносеансів та призначених спеціально для цивільного населення виступів театральних колективів⁷⁸, оплата роботи за особливим, підвищеним тарифом⁷⁹.

Період окупації став часом, коли відбулися зміни й у ритуальних практиках. Найбільший вплив на громадськість справляла можливість після багатьох років заборон скористатися ідентифікуючою роллю релігії, пройшовши обряд хрещення. На окупованій території це набуло масового характеру, не зустрічаючи ніяких перешкод із боку нової влади.

Потреба додаткової легітимації влади й, водночас, необхідність ідеологічного впливу на населення, віднайдення відповідних пропагандистських аргументів зумовили спроби вшанувати пам'ять жертв сталінського терору. Проте брак відомих на той час «місць пам'яті» на території Донбасу, вищий рівень диференціації громадськості, у тому числі й у ставленні до радянського минулого (особливо в порівнянні з Західною Україною), зумовили невелику кількість не дуже масштабних комеморативних заходів у вигляді траурних зібрань або навіть просто відвідування могил закатованих, зокрема в Юзівці, де було виявлено 2 місця розправ енкавеєсівців із в'язнями напередодні відступу Червоної армії⁸⁰.

Вороже ставлення однієї частини населення до окупантів, зростання настроїв розчарування в політиці нової влади – серед іншої частини спричинили збереження в масовій свідомості пам'яті про радянські офіційні свята й навіть спроби неформального їх відзначення на рівні родини, близьких друзів. До радянських свят та врочистостей як одного з ключових елементів радянської ідентичності апелювало й антифашистське підпілля, здійснюючи свою пропагандистську роботу⁸¹. Але, незалежно від походження, святá

⁷⁴ Інтерв'ю з І. Тамарою Іванівною, 1931 р.н.

⁷⁵ Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

⁷⁶ Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

⁷⁷ ВА-МА. – RH 21-1/161. – Betr.: Wir feiern Ostern!, 13.4.43.

⁷⁸ Голос Донбасса (Горловка). – 1943. – 25 апреля.

⁷⁹ Держархів Донецької області – Ф.Р-1772. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.74.

⁸⁰ ВА-МА. – RH 24-49/164. – Gen. Kdo. XXXIX Geb. A.K., Abt. I c, Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41; Донецкий вестник. – 1941. – 23 ноября; Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р.н.; Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р.н.; Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю з Кріциним О.Д., 1929 р.н. (м. Донецьк, листопад 2010 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

⁸¹ Молодая Гвардия: Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков

у житті пересічної людини виконували важливу функцію релаксації, даючи можливість відволіктися від важкої реальності, постійної боротьби за існування.

Війна та окупація стали для населення Донбасу часом великих особистих втрат, пов'язаних зі смертю близьких, зміною роду діяльності, руйнуванням старих і створенням нових стереотипів, браком умов для повної культурної реалізації. Але й у реаліях окупації культурна сфера до певної міри, хай навіть у спотвореному та вихолощеному іноземним пануванням вигляді, зберегла своє значення своєрідного соціокультурного феномена, елементу життя під окупаційного населення, котре, як і до війни, потребувало інформації, нових вражень і релаксації. Культурні процеси, що відбувалися на території регіону, стали свідченням надзвичайно складної картини побуту часів зміни влад та еволюції політичних лояльностей, спроб збереження старих уподобань і пошуку нових форм та місця культури за екстремальної ситуації. Незважаючи на те, що для більшості мешканців Донбасу питання задоволення своїх духовних запитів були другорядними порівняно з проблемою фізичного виживання, інституційні та позаінституційні прояви культурницької діяльності стали одним із факторів відвернення від жорстоких реалій життя в умовах іноземної окупації, символом збереження національної, соціокультурної ідентичності, певних історичних традицій.

Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 – февраль 1943 гг.). – Донецк, 1970. – С.28; Інтерв'ю з Сасенко-Полончук М.І., 1928 р.н.

In the article the essence and peculiarities of cultural life during the Nazi occupation in Donbas are characterized. The main institutional and non-institutional manifestations of cultural life, the activities of theatres, libraries, museums, national cultural centres of "Prosvita" are considered. The role and place of holidays and anniversaries in the spiritual life of the population as well as the most typical commemorative practices are described. The role of printed propaganda, cinematography and broadcasting as means to form general views of the world and to popularize certain cultural stereotypes are analyzed.

Keywords: Donbas, Ukraine, military administration, Nazi occupation, cultural life, propaganda.

